

VÁZLAT A PUSZTAFALVAK TÁJTÖRTÉNETI KUTATÁSÁHOZ A KAPOS MENTI ENYŐD PÉLDÁJÁN

K. NÉMETH ANDRÁS – MÁTÉ GÁBOR*

Outlines of a research project on landscape history of deserted medieval villages on the example of Enyőd village

The one-time medieval village of Enyed (or Enyőd) lies in the outskirts of present-day Kercseliget (Somogy county, south-west Hungary). It is a typical lost medieval village of the Transdanubian region: there are very few written sources from the medieval and Ottoman Era, it were the toponyms that kept the memory of the village alive, hardly any archaeological evidences are to be found above the ground due to the agricultural activity of the past 300 years. After its demolition a long process of litigation started for its possession between neighbouring landlords in the 18th century. When the quarrels had ended the village was not established again, a new lordship manor was created, called „Bükk puszta” without any topographical antecedent.

Medieval Enyed village was mentioned for the first time in charters in the middle of the 15th century, although it surely existed in the Árpáadian age. Until the late middle ages it belonged to Dáró castle, which lies in the vicinity of the village. The last sign of a living settlement is from the Turkish defter of 1554. There are no data about how and when the settlement perished.

As the accessible written evidences provide data only about possession affairs, it was the archaeological field survey that helped us detecting physical features and the remnants of the past. First we found the site of the old watermill that was mentioned in the Turkish era (but surely had existed in the Middle Ages), later we detected the traces of the medieval village. Finally, we took a fieldtrip with the help of a boundary map and lawsuits data so as to find the objects marked in the sources.

As a conclusion of our research project we allege that using adequate 18th century archival data could give very helpful details about the landscape and agriculture of the past. Border lawsuits and attestations help us to identify topographical features, medieval objects. It is also ascertained that important objects (mills, roads) can survive for centuries after the death of a settlement and of the structure within they had been once created.

On the territory of former Enyőd village not only one degradation-period could be noticed. The effects of Turkish era can be observed but the aftermath of forced collectivization overspread and created more outstanding features, for instance ruins of vineyards, roads, mills and deserted meadows.

* A tanulmány készítése idején a szerzők az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesültek (BO/00003/12/2, illetve: BO/00620/14/1).

Somogy, Tolna és Baranya megyék hármashatáránál, a Kapos-völgy déli oldalán egy jelentéktelennek tűnő vízfolyás csordogál a Kapos berkei felé. Ezt ma Kercseligeti-vízként tartja számon a hivatalos helynévadás, azonban a környéken élők régebben Enyedi-vízként, Enyedi-patakként is emlegették, mely nevet a torkolatától nem messze fekvő, elpusztult középkori faluról kapta. Enyed vagy Enyöd falu több vonatkozásban is tipikus dunántúli elpusztult település: igen kevés középkori és török kori *írásos forrás* szól róla, emlékét a *földrajzi nevek* tartották fent, a falu felszíni *régészeti emlékeit* az elmúlt háromszáz esztendő művelésmód változásai, a rétek lecsapolása és a gépi földművelés szinte teljesen eltüntették. Enyöd abból a szempontból is tipikus példa, hogy „holtában” is komoly értéket képviselt és elpusztulását követően, a 18. században a szomszédos birtokosok között hosszú *pereskedés indult területéért*. A birtokviták rendeződése után területén *nem létesült újra falu*, hanem egy topográfiai előzmény nélküli *uradalmi allódiум*, ’puszta’ alakult ki, amely nevében (Bükk puszta) már nem tükrözte vissza a terület középkori múltját. A régi Enyöd határa Attala és Kercseliget birtokába került, rétek, szántók és szőlőskertek foglalták el szinte teljes területét, alig hagyva néhány északias domboldalt a török alatt megerősödött erdőségeknek. Írásunk tehát egy nagyjából átlagos forrásadottságú és sorsú településről szól, melyhez hasonló példát százszámmra találnánk a Dunántúlról. E példában nem az egyedi, hanem az általános vonások a legérdekesebbek, vagyis azon tényezők, melyek jóformán minden pusztafalu esetében tanulmányozhatók lennének. Jakó Zsigmond 72 évvel ezelőtt megjelent, módszertani szempontból alapvető fontosságú cikkében az elpusztult települések tömeges feltárásának fontosságára hívta fel a figyelmet, melyek nélkül – véleménye szerint – sem a középkori magyar falu, sem a 18. századi reorganizáció nem értékelhető kellőképpen.¹ Úgy véljük, az alapadatok összegyűjtése, módszeres számbavétele ma is aktuális feladat. Ehhez kívánunk hozzájárulni a dolgozat közreadásával, melyben bemutatjuk a pusztára vonatkozó írásos forrásokat és terepbejárásaink során szerzett ismereteinket, majd levonjuk az egyes tájelemek továbbélésével és végső soron Enyöd mai képével kapcsolatos konklúzióinkat. Egy olyan, arányos szerkezetű vázlatot kívánunk közölni, mely fogódzót nyújthat a településtörténeti feltárások számára, különösen azon pusztafalvak esetében, ahol az átlagos forrásadottságok miatt távlatos tudományos célok nem tűzhetők ki, de a közelség, és a kutató személyes jártassága folytán a vizsgálat könnyen lefolytatható.

Enyöd és környéke a középkorban és a török hódoltság korában

A középkori Enyedre legkorábbi okleveles adatunk csak a 15. század közepéről való, de neve alapján bizonyos, hogy már a kora Árpád-korban is létezett.² Neve

¹ Jakó 1945, 16–17.

² Eddigi feldolgozásait lásd: Csánki 1897, 424; Reuter 1974, 138.

az alábbi alakokban fordul elő: *Enyed* (1449, 1531), *Enyeed* (1542), *Enyewd* (1467, 1495), *Enyewld* (1524, 1525). Kétségtelen, hogy a falu neve pusztaszemélynévből, az egyházi latin *Egidius* (magyarul Egyed) névből keletkezett magyar névadással, így etimológiája végső soron az erdélyi Nagyenyeddel is rokon.³ A 15. század második felében már feltűnő Enyő(l)d névalak vagy az eredeti személynévi alak elhomályosodásával alakult ki, vagy úgy, hogy a helyi ő-ző nyelvjárásnak megfelelően ejtéstváltozáson ment át. Kétségtelen, hogy a két változat már a középkorban is megvolt, sőt a 16. század első felében az Enyőd az Enyednél többször szerepel.⁴ A 18. században még a mainál több helynév utalt az egykori falura, az idők során emléke megfakult. A 19–20. századra már csupán az idők viharával dacoló Enyődi malom neve emlékeztetett a településre.⁵

A település első említésétől kezdve a késő középkor utolsó száz évében végig *Dáró* várához tartozott, amelynek romjai Jágónak határában, egy a Kapos felé előrenyúló domb északi felén található.⁶ A dárói vár egy 10–15 faluból álló kisebb uradalom központja volt, eltérő időpontokban a Tolna megyei *Al(só)falu*, *Almás*, (Felső-) *Attala*, *Biród*, *Enyed*, *Ibolczka*, (Egyházas-, Kápolnas-, Közép-, Vásáros-) *Száka*, *Szederjes*, *Tekeres*, *Uga*, a Somogy megyei *Jutej*, (Alsó-) *Miklósi*, *Nágocs* birtok, valamint egy ábrahám és ecsenyi birtokrész alkotta a birtoktestet. A birtokok többsége a vár közvetlen közelében feküdt.⁷ *Enyed* a váruradalomnak a várhoz legközelebb, légvonalban mintegy 1200 méterre fekvő falva volt, mindössze két völgy választotta el tőle. A vár tartozékainak listáját 1449 és 1531 között szerepel, az alábbi ügyekben: 1449-ben Zicsi Benedek az anyja jogán illető részét kérte Dárói Imrétől,⁸ 1467-ben Zicsi Benedek és Majos Mihály kibékültek a vár és tartozékai ügyében,⁹ 1495-ben Dárói Majos Mihály fia Miklós megtagadta belőle a Dárói Majos Imre

³ Kiss 1988, II. 183 (Nagyenyed).

⁴ Az Egyed vezetéknev a tágabb térségben (Somogyjád) a 18. század első felében élő vezetéknev volt, mely alapján feltételezhető, hogy a környéken élő lakosság az Enyed és az Egyed névalakok között lényegi különbséget nem érzékelt. Erre utal a település egyik történeti mondája is, miszerint a falu temploma egy Egyed nevű gazdag emberről kapta a nevét: „*ott volt háza Egyed nevű embernek, aki is azon a helyen ahol mostanában is malom vagyon malmot csinált vala, arul nevezték egyed malmának és mint hogy ezen ember vagyonos ember volt az templomocskát is melynek falai látszanak ő építette, Sz. Egyed tisztességére azon okból azt is Egyedi templomnak hívták idővel osztán falunak elpusztulása után az Egyed nevét Enyödre fordították, és az malmot Enyödi Malomnak, a Templomot Enyödi Templomnak is nevezték.*” MNL Esterházy Repozitrium 92. 556. csomó, Fasc. C. No. 322. (1745)

⁵ A második katonai felmérés Enyedi, a Pesty Frigyes-féle (Pesty 2001, 165) helynévgyűjtés Enyődi, a Somogy megye földrajzi nevei című monográfiát (SMFN 514: 165/37) megalapozó gyűjtés Enyedi malom névalakban jegyezte fel.

⁶ Miklós 2007, 234–238. A dárói várat valószínűleg az ábrahám ciszterci apátságot alapító Mojs nádor rokona, Dárói Salamon (1273–1308) építtette, de először csak 1358-ban említik unokái, Péter és Miklós váraként, a középkori végéig a tőlük származó Dárói Majos családé volt. Engel 1996, I. 298.

⁷ Csánki 1897, 403.

⁸ Zichy IX. 212. sz.; C. Tóth 2004, 971. sz.

⁹ Zichy X. 280. sz.

lányát, Katalint illető rész kiadását,¹⁰ 1524-ben Werbőczy István és Dárói Majos Mihály lányai közti osztozkodás során Werbőczy a Majos-lányoknak adta leánynegyedük fejében,¹¹ 1525-ben Dombói Farkas, Ártándi Pál, valamint Dárói Majos Mihály özvegye és lányai tiltakoztak az ellen, hogy Werbőczyt beiktassák Dáró várába és tartozékaiba,¹² 1531-ben pedig néhai Dárói Majos Mihály lányai eltiltották Szántói Partos János feleségét – aki valószínűleg szintén Majos-lány volt – Dáró vár felének tartozékainak elidegenítésétől, továbbá tiltották Ártándi Pál özvegyét és gyermekeit megszerzésüktől.¹³

A középkori birtokviszonyokról utolsóként hiteles képet adó 1542-es rovásadó-jegyzékben Enyed a portaszámok bejegyzése nélkül, közvetlenül Szederjes falu előtt szerepel; utóbbi Bornemissza Farkasé – Dáró vár akkori uráé – volt 4,5 adózó és 2 pusztá portával.¹⁴ A két falut feltehetően földrajzi közelségük miatt vonták össze a dikajegyzékben, amint látni fogjuk, igen közel, kb. 600 méterre feküdtek egymástól, a patak átellenes oldalán. A törökök pusztításáról tájékoztat a jegyzékbe vett 2 pusztá telek. A falu ekkor még viszonylagos épségben maradt, a főutak mellett fekvő falvakban sokkal nagyobb kár mutatkozott. Tolna megye 1545-ben került teljesen a török uralma alá. Az 1554-es török defterben nagyobb a megadóztatott hánék (jobbágyháztartások) száma, mint a portális alapon kivetett rovásadó-jegyzékekben: négy adózó háztartásfőt írtak össze, név szerint: Bak Ambrus, Bak Bálint, Bárci Gergely, Szabó Antal.¹⁵ A defterdárók minden bizonnyal már kevesebb lakóból álló faluközösséget találtak, hiszen a két falu korábbi 6,5-es portaszáma több jobbágyháztartást feltételez. Később már nem említik a falut a török iratok, pusztulásáról semmilyen ismeretünk nincsen. Mindazonáltal egyáltalán nem lehetetlen, hogy lakói életben maradtak, illetve újabbakkal töltődtek fel. Jakó Zsigmond már 1945-ben felhívta a figyelmet, hogy szinte nem létezett olyan település a török által megszállt részeken – ideértve a máig élő helységeket is –, amely hosszabb-rövidebb ideig ne állt volna pusztán a hadjáratok miatt, ugyanakkor ez nem jelentette egyben a lakosság pusztulását, illetve teljes kicserélődését.¹⁶ Az enyődiek számára a közeli, védettebb helyen fekvő és a török időket túlélő Kercseliget, Jenő, Szekcső települések jelenthették a hátszínigot, ahová vész esetén elhúzódhattak. Egyáltalán nem valószínűtlen, hogy az enyődiek utódai ezen falvak magyar törzslakossága körében (is) kereshetők.

¹⁰ DL 72926.

¹¹ DL 72207.

¹² DL 82696.

¹³ E. Kovács 1996, 231. 59. jegyzet.

¹⁴ Timár 1976, 54. Miklós Zsuzsa tévesen feltételezte, hogy Dáró az 1520-as években elpusztult (Miklós 2007, 238), mert 1542-ben Tinódi Sebestyén még a Bornemissza Farkas kezén lévő Dáró várában írta meg Werbőczy Imre és Káson bég egyházaskozári ütközetéről szóló históriás énekét. Vö. Szakály 1969, 74. 102. jegyzet.

¹⁵ Káldy-Nagy 1960, 63.

¹⁶ Jakó 1945, passim.

Régészeti adatok, topográfia

A faluról fennmaradt oklevelek kizárólag birtoktörténettel kapcsolatosak, amelyekből a falu életéről, társadalmáról, gazdálkodásáról és környezethasználatáról a jogügyletekre korlátozódó formalizált tartalom miatt nem szerezhettünk ismereteket. Nagy szerep hárult tehát a régészeti terepbejárásokra, melyektől a falu elhelyezkedésének és objektumainak, illetőleg mai természeti képének megismerését remélhettük.

A faluhely környékén három alkalommal végeztünk terepbejárást (1. kép).

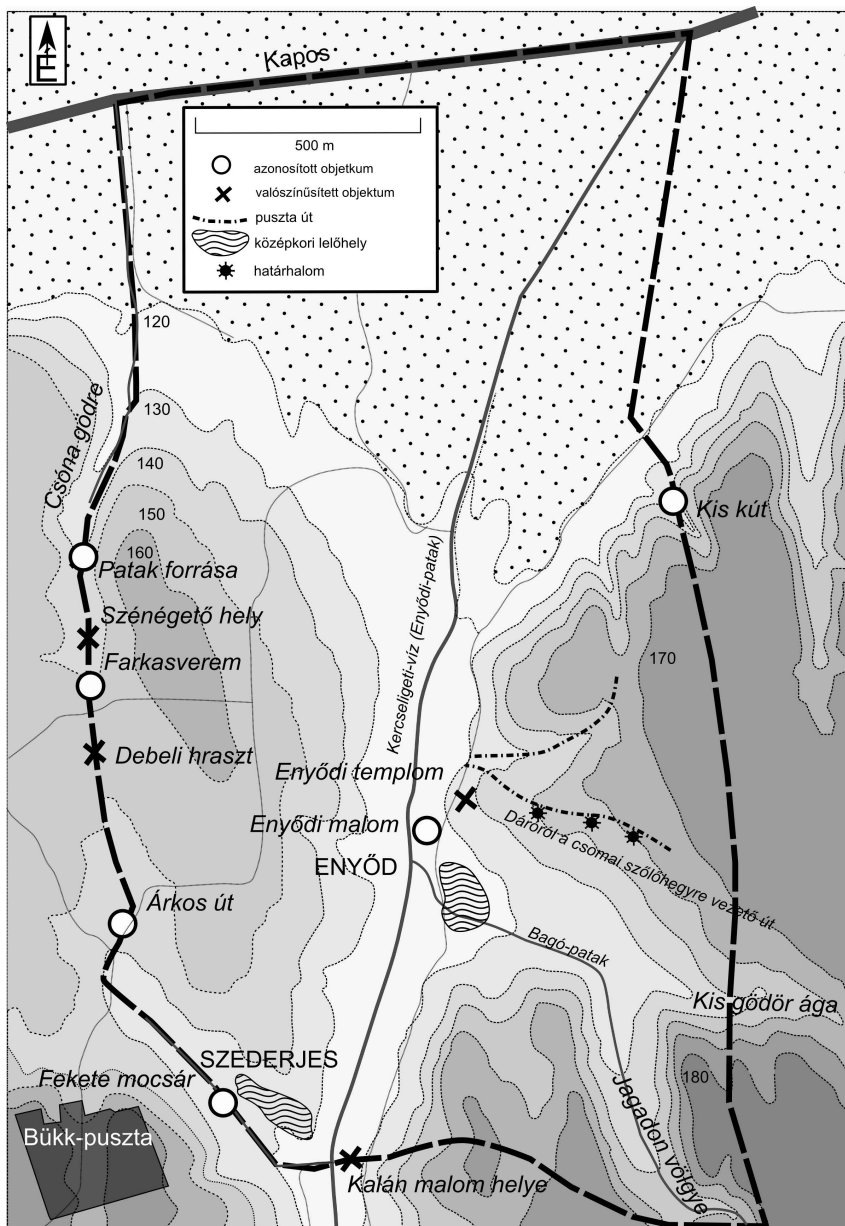

1. kép – Enyőd határa Ny felől, 2013. fotó: MG

Először csupán a malomhelyet fedeztük fel, majd megtaláltuk a falu felszíni nyomait is, végül egy 18. századi határvizsgálat alapján végigjártuk a falu határát, azonosítva több jellegzetes, bizonyára középkori eredetű tereppontot is.¹⁷

Enyőd falu helyét a Kercseligeti-patakba délkeletről torkolló Bagó-patak vagy Bagó-hegyi-árok által közrezárt, délnyugat felé lankásan benyúló földnyelv nyugati szélén fellelt, kevés középkori kerámia jelezte (2. kép).

¹⁷ 2012. júl. 31.; 2013. máj. 24.; 2014. jan. 31.

2. kép – Enyőd helyrajza a 18. századi határperek és az 1860-as határtérkép figyelembe vételével. Szerkesztette: KNA, MG, rajzolta: MG

A lelőhely dél felé, a Bagó-patak déli oldalán is folytatódik, a patak és az erdő közti lapos területen, összességében mintegy 300 méter hosszan (3. kép).

3. kép – Az enyődi faluhely, 2013. fotó: MG

A faluhely közepének vonalában azonosítottuk az Enyődi malom helyét és megsejleltük az erővizet szállító malomárok maradványait, továbbá a malomkerék melletti zúgó kváderkövekkel kirakott falát. Noha a templom romjait egy 1759-es térkép a malom felett pontosan jelzi, az épületet mégsem sikerült azonosítanunk, mert vagy a szőlőhegy beerdősült részére esik, vagy a partoldalban végzett, ma is jól kivehető talajmunkák során eltűntették a nyomát.

A faluhelytől délre kb. 1 kilométerre, szintén a patak keleti oldalán ritkán néhány római és középkori kerámiát találtunk. Megemlítendő, hogy e lelőhelytől nem messze, a középkori Szederjes és Enyőd falvak határán a 18. században egy másik malom állt a patakon, amelyet Kalán malomnak hívtak.¹⁸ Ennek nyomát nem találtuk, de a feljebb elhelyezkedő Bodó-malomtól az Enyődi malomhoz (Krakler-malom) tartó malomárok nyomvonalra és annak zúgója (árapasztó csatorna) még ma is tanulmányozható. A Kercseligeti-patak és a Bükk-pusztára felől érkező árok találkozásánál, a két víz közé dél felé félszigetszerűen benyúló domb déli végén, a Kercseligeti-patakkal párhuzamosan kb. 250 méter hosszan egy másik középkori faluhelyet azonosítottunk (4. kép).

¹⁸ K. Németh–Máté 2014, 59-61.

4. kép – A feltételezett szederjesi faluhely, 2013. fotó: MG

A lelőhely talán a középkori Szederjes falu helyének felel meg.¹⁹ Terepbejárásaink során sem a valószínűsített Szederjes, sem Enyőd településszerkezetére, telkeire, házaira utaló, a falvak belső szerkezetét sejtető felszíni nyomokat nem találtunk, csak a falvak elhelyezkedését sikerült lokalizálni.

Enyőd helyrajza a határpercek és egy kéziratot alapján

A török alól felszabadult dunántúli területeken alig találunk olyan pusztatelepülést, amelynek határvonalát vagy a pusztatelepülés hovatartozását ne kérdőjelezték volna meg az egymással szomszédos birtokosok. Enyődért a herceg Esterházy-uradalom és a Kercseliget, Szederjest, Nádfőt, Csomát birtokló Sankó, a Madarász, majd a 18. század közepétől a Niczky család folytatott küzdelmet, mely során terjedelmes iratanyag (határjárás, tanúvallatás, térkép) keletkezett.

Enyőd határa a 18. századi határpercek alapján pontosan rekonstruálható, hiszen mind a szederjesi, mind pedig a nyergesi pusztával határos vitás területeket többször bejárták, a határmegállapítások során feljegyezték és térképen is megjelenítették. A határ felderítésében különösen fontosak az Esterházy-levéltárban található 1745-ös, 1747-es, 1757-es, 1759-es és 1760-as

¹⁹ A Szederjes dülönév ma a Kercseligeti-patak keleti felén, az Enyődi malom vonalától északabbra található (SMFN 514: 165/35), ami a középkori helynevek újkori elmozdulásával magyarázható.

keltezésű, tanúvallatásokkal egybekötött határvizsgálatok²⁰ és a vitás határszakasz(ok)at ábrázoló 1759-es térkép,²¹ amelyek alapján a – szinte bizonyosan – középkori határvonal rekonstruálható, továbbá helyhez köthető a falu egykori két fontos épülete, a malom és a templom (5. kép).²²

5. kép – Szederjes határa az 1759-es határtérképen (MNL S 16 No 0155)

²⁰ Az iratok jelzetei az Enyőd helyrajzáról szóló résznél szerepelnek.

²¹ MNL S 16 No 0155. Az 1759-es határtérképen kívül egy szőlőhegyi objektum az alábbi térképeken is feltűnik: MNL S 11 No 830:110 (1771); MNL S 11 No 830: 112 (1771).

²² A templomra összefoglalóan: K. Németh 2015, 91–92; a malomra: K. Németh–Máté 2014, 59–61.

Enyődöt a középkorban északról a Kapos – azon túl Attala –, keletről Dáró vára és Nyerges, délről-délnyugatról Szederjes, északnyugatról pedig Csoma határolta, amelynek határa a Kapos déli felére is átnyúlt. Érdekesség, hogy Enyőd keleti határvonala a mai Somogy és Tolna megye határán fut. Határa észak-déli irányban egy helyen sem volt hosszabb 2,5 kilométernél, szélessége átlagosan 1,5 kilométer volt, kiterjedése tehát igen kicsi, mintegy 3,5 km² nagyságú lehetett. A település kerülete nagyjából 7,96 kilométer hosszú volt, melyet határjárásunk során magunk is bejártunk. Kimértük a puszta területét is, mely nagyjából 330 hektár lehetett. Mindez egy hozzávetőleges érték, a Kapos árterének szabályozatlansága miatt régen a faluhatár északi részén nem voltak határjelek.

A falut elkerülték a nagyobb utak, ilyen csak a Kapos-völgy északi oldalán vezetett; a folyón nagyobb átkelő nyugati irányban legközelebb néhány kilométerre Berkiben, kelet felé pedig Dombónál volt. Az 1759-es kéziratos térkép határjelei többnyire különféle módon megjelölt fák, illetve ritkábban földhányások voltak, ezeken kívül a térképen az alábbi jellegzetes tájelemeket tüntették fel (a térképen szereplő számokat és betűket megtartottuk):

1. A Csóna gödréből folyó patak Kaposba torkollása,
2. a patak forrása,
3. szénégető hely,
4. farkaslyuk,
7. enyödi templomrom,
8. enyödi malom,
19. a Kercseligetéről Dombóvárra és Pécsre vezető út szétválása,
20. mocsár,
35. a régi jenői és a Jágónakról Gödrére vezető út találkozási pontja, P – és a Kiskút (*Kisskút*) nevű forrás.

A térképen szerepel továbbá egy régi, puszta út a Csóna gödre felett, a Kalán malom helye és a Jagadon völgye, valamint a Kis gödör ága helynevek a Nyerges felé eső nyugati oldalon. A tanúvallatások a fentieken kívül sok más, kevésbé jellegzetes vagy mára eltűnt határpontot is említene, melyek felsorolásától most eltekintünk. A fák közül azonban kiemeljük azt az óriási tölgyfát, amelyet a rácok debeli hraszt-nak (6. határjel) mondtak, s melynek különös nagyságát a tanúságot tevők közül többen kiemelték. Az öreg tölgyet a kései határjárások már elpusztult faként említik. Terepbejárásaink során természetesen csak a földfelszínen nyomot hagyó objektumok azonosítására tehetünk kísérletet.

A határ nyugati felén a földfelszíni formákhoz kapcsolódó jelek sorozatát sikerült azonosítanunk, úgymint egy forrásos völgyet, amely talán a határjárásokban felbukkanó Hajdú-kúttal lehet azonos. A szénégető hely a Csóna gödre felső felében egy nagyjából lapos, víztől mentes helyen feltételezhető. A tanúvallomásokban és a térképen is szereplő farkasverem

(vagy farkaslyuk) a Csóna gödre fejében felnyíló árok fejénél lehetett. A csapdát a hátraharapódzó erózió során természetesen felnyíló árokfő lefedésével, részleges kimélyítésével alakíthatták ki, legalábbis a mai terepviszonyok nagyon logikus eshetőséggént kínálják ezt a megoldást. Az egyik legérdekesebb tájélem a tanúvallomásokban árkos útként megnevezett pont, melyet az 1759-es térképen pusztai útként neveznek meg (*via antiqua deserta*). Ez az út a terepen ma is jól kivehető. Irányultsága alapján feltételezhető, hogy korábban a völgy aljában fekvő Szederjes útrendszeréhez tartozott. Az Enyődi-patakon átkelve egy másik, nagyjából észak-déli tájolású árkos út (pusztai út) nyomvonala is élesen kirajzolódott, ez korábban a völgy jobb parti, vízmentes helyen vezető helyi útja lehetett.

A 2014-es teljes határjárásunk két igen fontos tanulsággal szolgált. Bizonyos határpontok, főként a felszínformák alapján behatárolható elemek, természeti objektumok háromszáz év távlatából is jól beazonosíthatók lehetnek, amennyiben a művelési ágat nem változtatták meg, illetve nem folytattak komolyabb talajmunkákat. Nagyon tanulságos volt az is, hogy egyes, 18. század óta kontinuus elemek környezete rendkívüli módon elvadult, megkockáztatjuk: visszavadult a 300 évvel korábbi állapotokra, melyet a források a bozót uralmával, a nehéz átjárhatósággal, a vadak nagy számával jellemeznek. Vizuálisan is szembeütő a cserjésedés és az erdők megerősödése a régebbi légi fotók és a mai műholdfelvételek összevetése esetén. A tájat ismét az erdő uralja. A 18. századi iratokban leírt határkép a pusztulásra utaló objektumok nagy számában is megfeleltethető a mai állapotokkal. A tájon 19. és 20. században épített épületek (pincék, téasz-épületek) romjai lelhetők fel, a kisparaszti művelés során használt utak túlnyomó részét nem használják, ma már ezek is pusztai útnak tekinthetők és ilyen formán a táj reliktum elemeihez sorolhatók.

Egy középkori elem továbbélése: a malom

Külön kell foglalkoznunk az Enyődi malommal, amely érdekes módon a falu 18. század eleji végleges elnéptelenedése után még két és fél évszázadig tovább működött, többszörös korszerűsítésen átesve. Amint arra Jakó Zsigmond idézett cikkében felhívta a figyelmet, *„Várak, kolostorok, majorok és más gazdasági üzemek a tájjal mindig lazább kapcsolatban állottak, mint a falvak. Sorsukat nem egyszer külső tényezők a tájban ható erőktől függetlenül alakították. Éppen ezért pusztulásuk vagy fennmaradásuk a vidék életére általános érvényű megállapítások alapjául csak ritkán szolgálhat.”*²³

Az Enyődi malom (és a fölötte fekvő Kalán malom) a török világban a nyergesi rácok tulajdonában volt. Az Enyődi malom feltehetően a középkori település malomhelye volt, malomgátja egyúttal a településről nyugati irányba

²³ Jakó 1945, 49.

szolgáló utat is hordozhatta. A malom a Rákóczi-szabadságharc alatt elpusztult, tulajdonosa a Dráván túlra menekült (más források szerint a kurucok levágták).²⁴ 1711 után az Attalára és Berkibe telepedő magyarok építették újra, akiknek a malmát az 1759-es térkép alulcsapott, malomtavas malomként ábrázolja (a tanúságtevők is ekképp emlékeznek rá). Az 1865-ös kataszteri térkép és a 19. századi vízikönyv az Enyődi vagy az akkor már tulajdonosa után Krakler-malomnak is hívott objektumot árkos rendszerűként jelöli.²⁵ 1964-ben még fotó készült az akkor már elhagyott, deszkafalú épületről,²⁶ amely feltehetőleg az árkos rendszerre való átállás idején épülhetett újra, de az is lehet, hogy alapszerkezetében annál jóval régebbi, esetleg 18. század eleji építésű volt. A malmot a kollektivizálás után széthordták, lerombolták. Terepbejárásunk során a malomárok, a kerék mögött kimélyült kis tavacska és a malomépület törmelékei voltak kivehetők (6. kép).

6. kép – A Krakler (Enyődi) malom kerékházának romjai, 2013. fotó: MG

A malom egyetlen épebb részlete a gerendelynél lévő, kváderkövekből rakott lábazat, mely esősebb időben most is félig vízben áll. Az egykori malomtő helye – melyet a 18. század második felében szüntethettek meg – szürkés színű, enyhe mélyedésként rajzolódott ki a patak nyugati oldalán fekvő szántóföldön.

²⁴ K. Németh–Máté 2014, 59-61.

²⁵ Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár VI.12b. XLV/3. 246.

²⁶ Tóth 1964, 212.

Az egykori malomtó gátja egy patakra merőlegesen húzódó, alig észrevehető kiemelkedésként mutatkozott meg, melyet csak második terepszemlénk alkalmával sikerült beazonosítanunk. A malomhely továbbélése és a régi malomgát, valamint a tómeder egyes szakaszainak megjelenése azért is kiemelendő, mert a vízfolyást kanalizálták és láthatólag nagyon nagy anyagmozgatással járó talajmunkákat végeztek.

A tájkép változása (művelésmód, tájhasználat, utak)

A faluhely körül a török időkben erdőségek nőttek fel.²⁷ Szűkebb környezete az 1759-es térkép szerint irtványföld volt, vagyis bizonyos, hogy a faluhely a török alatt bebokrosodott, beerdősödött, amit aztán a 18. században irtottak újra. Nem véletlen, hogy a faluhely területe az első irtások között volt, mivel dombságainkon a középkori falvak a jó műveletű, síkabb fekvésű, jószág által járatott, telkesített földdarabok, ún. „telkek” mellett jöttek létre. A faluhelyen kívül a hegytetőkön létesítették az első irtásokat. Enyöd határának túlnyomó részét a 17. század végén és a 18. század legelején főként erdei állattartásra használták, hiszen a régi határ beerdősödött. A török idők elmúltával a viszonylag nagyobb erdők a különféle gazdasági igények és mezőgazdasági gyakorlatok (erdei legeltetés, fahordás, irtás) eredményeként csökkentek. A relatív fábség és az erdőirtás közvetett bizonyítéka a Csóna gödrében működött szénégető.

A 18. század elején a faluhatár nyugati része (az Enyödi-pataktól nyugatra) még az erdei haszonvételek miatt fontos. A csomai és a kercseligeti jobbágyságok faizni jártak ide, ahonnan a tüzelő- és épületfát beszerezték, de marhák és sertések legeltetéséről is van adatunk. Az irtásföldek megjelenésével az erdők egyre kisebb területre szorultak vissza. Enyöd keleti határrészén az adatok szerint „szép gyümölcsös” volt, amely a templom mögötti domboldalon feküdt. A gyümölcsös jelentőségére fényt vet az a visszaemlékezés, miszerint gyümölcséréskor az Esterházy-uradalom dombóvári hajdúi őrizték. Éréskor a környékbeli (Csoma, Attala) gyerekek a pusztaszentegyház körüli gyümölcsöst keresték fel, s egymás között mondogatták: „*gyerünk szederjesi körtvéltre, szilvára*”. Ez a hegy feltehetően a középkori Enyöd szőlőhegye lehetett, melynek fái a falu pusztulása után is termést adtak, s ezeket, minekután az élelmezésben és az állattartásban is nagy értéket képviseltek, nem vágták ki, sőt talán kisebb beavatkozásokkal gondoskodtak is a fennmaradásukról. A terület a 19. század folyamán ismét szőlőhegy lett. Enyöd igazi értékét a 18. században egyre inkább az irtható földterületek jelenthették, hiszen a perekben általában a földek haszonvétele kapcsán keletkezett konfliktusokról hallunk.

²⁷ Az alábbi iratok alapján: MNL Esterházy Repositorium 92. 556. csomó Fasc. VIII. No. 322. (1745); Rep. 92. 557. cs. Fasc. XI. No. 415. (1745); Rep. 92. 556. cs. Fasc. VIII. No. 324. (1747); Rep. 92. 557. cs. Fasc. XI. No. 424. (1757); Rep. 92. 556. cs. Fasc. IX. No. 333. (1759)

Az enyődi szőlőhegyet a malomhoz hasonlóan az 1950-es években számolták fel. Oldalában ma is láthatók a teraszok nyomai, a lukpincék és az eléjük épített prэшázak helyei. Az elpusztult építmények a közelben lévő, a téesz-időkben felszámolt szőlőhegygel, a beerdősülő rétekkel és az újfent bozottá váló Kapos-árterrel egy újabb markáns pusztulási korszak bekövetkeztét mutatják.

A faluhatárban az egyik legfontosabb továbbélő elemet a malomhelyen kívül a középkori eredetű utak jelentik. A határjárások alapján pontosan beazonosítható volt egy 18. század közepén „puszta útnak” nevezett útszakasz, amely ma is őrzi a fosszilis mélyutakra jellemző U alakú formáját. Ez vélhetően középkori eredetű útszakasz, hiszen az 1759-es térképen is pusztautként (*antiqua deserta*) írták le. Enyődről déli irányban is indult egy út, amely minden bizonnyal Kercseliget felé, illetőleg Nyerges felé jelentett összeköttetést. Enyődből Dáróra vezető út ma már nem létezik, mert elszántották. Feltehetően középkori eredetű és löszszakadékká mélyült út a „szederjesi szőlőhegyre” tartó mélyút, amelynek fejében egy feszület romjai láthatók. A faluhely fölött az egykori, 18. században kialakított szőlőskertek határán egy sorban földhányásokat azonosítottunk, melyek talán az egykori szőlőhegygel egykorúak lehetnek.

Tanulságok

Enyőd egy a Dunántúl sok száz, török alatt elpusztult falujából, melynek kevés középkori és török kori, ugyanakkor sok pusztulás utáni, újkori forrása ismeretes. Megfelelő mennyiségű és részletességű 18. századi forrás esetén egy alig ismert középkori falu határának képéről, gazdálkodásáról is megtudhatunk részleteket, még akkor is, ha ezek a források ún. „frontier-helyzetben” keletkeztek, és az olykor előforduló hamis tanúságtételek, továbbá a néha túlzó vagy éppen sablonizáló megfogalmazás miatt korábbi időszakokra visszavetíteni csak kellő óvatossággal lehet őket. Topográfiai szempontból a jelentősebb, kevésbé romlandó anyagú vagy nagyobb méretű középkori objektumok (pl. templom, malom, halastó, gát, út) azonosítása terén a tanúvallatások új dimenziókat nyitnak a középkori településtörténettel foglalkozók számára. Igazolható, hogy a települések pusztulása nem mindig jelenti a hozzájuk lazábban kapcsolódó, gazdaságilag továbbra is fontos objektumok (malmok, utak) végleges eltűnését, ezek „tanúként” évszázadokkal túlélhetik annak a struktúrának a pusztulását, amely egykor létrehozta őket. A középkori életkeret bizonyos vonásai a forrásokból és a terepbejárásokból megismerhetők, azonban az élet és az életmód nem, ellenben a 18. századi határhasznosítás és az életmód számos vonása gazdagon adatolható. Talán a jövőben épp a 18. századi iratok jelenthetik azt a bázist, amelynek rendszerezésével és kiértékelésével új információkat nyerhetünk a késő középkori életéről is.

Az enyődi határban egymás mellett több pusztásodás lenyomata is látható. Még megfigyelhetők a török alatti pusztulás egyes elemei, de sokkal markánsabb az erőszakos kollektivizálás hatására kialakult pusztulás és művelésiág-változás. A 20. században elpusztult objektumok (malom, pincék, prэшházak) egy újabb nagyszabású pusztulás jegyeit hordozzák, melyeknek nemcsak néprajzi, hanem – bármilyen meglepő is – lassan már régészeti kutatása is időszerűvé válik.

Irodalom- és rövidítésjegyzék

- CSÁNKI 1897 = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp. 1897.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Q Diplomatikai levéltár (Mohács előtti gyűjtemény)
- E. KOVÁCS 1996 = E. Kovács Péter: Egyetem vagy birtok (Bécs–Krakkó–Itália). Tolna Megyei Levéltári Füzetek 5 (1996) 221–231.
- JAKÓ 1945 = Jakó Zsigmond: Az elpusztult települések kutatása. Erdélyi Múzeum 50 (1945) 1-2. sz. 46–60.
- KÁLDY-NAGY 1960 = Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103.)
- KISS 1998 = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1998.
- K. NÉMETH 2015 = K. Németh András: A középkori Tolna megye templomai. Szekszárd 2015.
- K. NÉMETH–MÁTÉ 2014 = K. Németh András–Máté Gábor: Szempontok és példák a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságának vizsgálatához (Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője). In: Középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában, napjainkban. Szerk. Báti Anikó–Csoma Zsigmond. Bp. 2014, 47–68. (Tanulmányok a Kárpát-medence anyagi kultúrájának köréből I.)
- MIKLÓS 2007 = Miklós Zsuzsa: Tolna megye várai. Bp. 2007. (Varia Archaeologica Hungarica XXII.)
- MNL = Magyar Nemzeti Levéltár, Bp.
- MNL Esterházy = Esterházy család hercegi ágának levéltára, MNL P 3300
- PESTY 2001 = Pesty Frigyes: Somogy vármegye helynévtára. A szöveget gondozta és a bevezetőt írta Gözsy Zoltán–Polgár Tamás. Kaposvár 2001. (Fontes Comitatus Simighiensis I.)
- REUTER 1974 = Reuter Camillo: Gyűjtés Baranya középkori településtörténetének adattárához. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14–15 (1969–1970) [1974] 133–154.
- SMFN = Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. Papp László–Végh József. Bp. 1974.
- SZAKÁLY 1969 = Szakály Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). Tanulmányok Tolna megye történetéből 2 (1969) 5–85.
- TIMÁR 1976 = Timár György: XVI. századi rovásadó összeírások a mai Baranya területéről. Baranyai Helytörténetírás 1974–75 [1976] 21–94.
- TÓTH 1964 = Tóth János: Népi műemlékek vizsgálata. Magyar Műemlékvédelem 1959–1960. [1964] 207–214. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai II.)
- ZICHY = A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1871–1931.